

„Ruská imperiální politika se nemění“

Rozhovor s ředitelem HDA SBU Andrijem Kohutem

ANNA CHLEBINA

Resortní státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpeky Ukrajiny, HDA SBU) vede od roku 2016 Andrij Kohut. Již o sedm let dříve začala tato instituce spolupracovat s Ústavem pro studium totalitních režimů. Díky tomuto partnerství proudí oběma směry zkušenosti i archivní materiály a vznikla také řada společných projektů, včetně digitalizace archivních spisů Čechů a československých občanů odsouzených v SSSR.¹ „Je pro nás důležité ukazovat, že dějiny našich zemí mají mnoho společného,“ říká Kohut.

Už téměř devět let jsou ukrajinské „archivy KGB“ přístupné veřejnosti. Kdo se o to zasloužil?

Poptávka po zpřístupnění „archivů KGB“ se poprvé objevila na konci 80. let 20. století. Od té doby byla tato otázka na společenském a politickém programu neustále přítomna. Nejdříve byla potřeba otevření archivů sovětských bezpečnostních orgánů úzce spojena s rehabilitací obětí politických represí a obnovou porušovaných lidských práv v bývalém Sovětském svazu. Ovšem dlouho očekávané otevření „archivů KGB“ se na začátku 90. let bohužel neuskutečnilo.

Po obnovení nezávislosti Ukrajiny v roce 1991 byla KGB na jejím území zlikvidována a archivy předány nově vytvořené Bezpečnostní službě Ukrajiny (SBU). Dne 9. září 1991 bylo vydáno nařízení Prezidia Nejvyšší rady Ukrajiny „O předání archivních dokumentů Výboru státní bezpečnosti Ukrajiny státním archivům republiky“. Nicméně v plné míře tento úmysl realizován nebyl. Archivům byl předán více než jeden milion tři sta tisíc filtračních spisů (spisů prověrky osob repatriovaných po skončení druhé světové války do SSSR, např. bývalých zajatců nebo tzv. ostarbeiterů, založených v době jejich pobytu

ve filtračních táborech) a téměř sto sedmdesát tisíc archivních vyšetřovacích spisů rehabilitovaných osob. Samotný proces jejich předání se na přelomu tisíciletí v podstatě zastavil. Prakticky byly k dispozici jen spisy rehabilitovaných osob – jak předané do státních archivů, tak ty, které zůstaly v archivu SBU. Přístup k nim měli ale jen odborníci a příbuzní postižených. Ostatní spisy (spisy nerehabilitovaných osob, operativní spisy a spisy spolupracovníků a agentů komunistických tajných služeb – více než půl milionu archivních jednotek) zůstaly nepřístupné.

Nová vlna otevření „archivů KGB“ začala po oranžové revoluci, k níž došlo na konci roku 2004. Očekávání pokračování demokratizačního procesu zesilovala pozornost prezidenta Viktora Juščenka k tématu hladomoru. Odborné zpracování archivních fondů k uměle vyvolanému hladomoru v letech 1932–1933 stimulovalo občanský zájem týkající se také zpřístupnění jiných archiválií, v první řadě dokumentů k činnosti ukrajinského osvobozeněckého hnutí za 2. světové války a po ní.

V důsledku tohoto zájmu došlo v archivu SBU k významným personálním změnám. Do vedení a práce v něm byl zapojen tým mladých

1 Projekt ÚSTR Čechoslavic v Gulagu, mapující osudy českých krajanů a československých občanů perzekvovaných sovětskými bezpečnostními orgány, by nebyl realizován v současném rozsahu bez aktivní spolupráce s archivními institucemi Ukrajiny. Právě díky vstřícnosti HDA SBU, který spravuje bývalé „archivy KGB“ na Ukrajině, a také díky všestranné podpoře jeho vedení čeští historici získali údaje téměř k deseti tisícům krajanů, z nichž převážná část byla ve 30. a 40. letech 20. století zatčena na území sovětské Ukrajiny.

Andrij Kohut v kyjevském depozitáři „archivů KGB“ (foto: archiv A. Kohuta)

odborníků z řady občanských a vědeckých institucí zabývajících se výzkumem ukrajinského protikomunistického hnutí z různých regionů Ukrajiny. Ředitelem Archivu SBU se stal Volodymyr Vjatovyč z Centra pro výzkum osvobozenického hnutí, jeho zástupkyní Alina Špaková, která byla předtím vedoucí oddělení mezinárodní spolupráce města Luck. Nový tým ihned zintenzivnil proces odtajňování, digitalizace a zpřístupňování „archivů KGB“.

Zvolení proruského politika Viktora Janukovyče prezidentem výrazně zasáhlo do mnoha oblastí života Ukrajinců, jak politického, tak odborného. Nakolik tato změna ovlivnila proces zpřístupňování „archivů KGB“?

Znamenalo to obrovské zpomalení. Brzy po zvolení Viktora Janukovyče prezidentem bylo odvoláno celé vedení Archivu SBU. Zlomovým

okamžikem se stalo 8. září 2010, kdy byl spolupracovníky SBU kvůli „prozrazení státního tajemství“ zadržán ředitel lvovského Muzea-památníku obětí okupačních režimů „Tůrma na Lonckoho“ (Věznice na Lonckého), historik Ruslan Zabilýj. „Státním tajemstvím“ byly míněny digitální kopie dokumentů orgánů NKVD–NKGB–MGB ze 40.–50. let. Právě zatčení a pronásledování

Zabilého ukázalo nebezpečí návratu k represivním totalitním praktikám, pokud neproběhne otevření archivů týkajících se problému hromadného porušování lidských práv.

Vznikla kampaň na obranu Ruslana Zabilého a kolem Centra pro výzkum osvobozenického hnutí se dala dohromady řada odborníků, kteří rozhodli o vypracování právních mechanismů definitivního

Andrij Kohut

Historik, publicista a občanský aktivista. Narodil se v roce 1980 v Ternopolské oblasti Ukrajiny a vystudoval Fakultu historie Lvovské národní univerzity Ivana Franka. Účastnil se vypracování právního základu pro odtajnění a zpřístupnění archivů sovětských tajných služeb. Je členem Občanského výboru pro památku obětí hladomoru v letech 1932–1933, odborníkem na témata posttotalitních transformací zemí střední a východní Evropy a expertem na rozvoj občanské společnosti na Ukrajině. V roce 2021 obhájil na Kyjevské Ševčenkově národní univerzitě disertační práci na téma deportační operace „Západ“ (represivní akce sovětských úřadů proti UPA, která proběhla v říjnu 1947) a získal titul kandidáta historických věd. Od roku 2016 je ředitelem Resortního státního archivu Bezpečnostní služby Ukrajiny. V době výkonu funkce vedl zejména projekt zveřejnění archivů havárie v Černobylské atomové elektrárně. Je autorem nebo spoluautorem řady publikací, např. k národnostním operacím NKVD (polské, německé) nebo k maďarskému povstání v roce 1956.

otevření archivů komunistických bezpečnostních složek. Díky podpoře Mezinárodního fondu „Vidrodžennja“ (Obrození), dalších charitativních fondů a grantových programů různých velvyslanectví vypracoval tento tým koncept legislativních změn. Ten se pak po tzv. revoluci důstojnosti neboli Euromajdanu (21. listopadu 2013 až 22. února 2014) stal základem pro zákon, který byl schválen Parlamentem v dubnu 2015.

Když se ohlédnete zpět, existuje něco, co byste z hlediska současných zkušeností udělal jinak?

Moc bych si přál, aby k otevření archivů došlo mnohem dříve. Klíčové problémy, které vznikly v průběhu realizace zákona o zpřístupnění „archivů KGB“, se týkají hlavně nedostatku financí. V první řadě nebylo realizováno sloučení různých archivních fondů bezpečnostních složek do jednoho civilního archivu. Další věcí, jež vyžaduje značné zdroje, je digitalizace. Jak nám ukázal průběh války Ruska proti Ukrajině, digitalizace archivních fondů je důležitá nejen z pohledu potřeby zpřístupnění archiválií, ale i kvůli nebezpečí jejich zničení v důsledku ruských raketových útoků a vojenských akcí při pokusech o opakovanou okupaci Ukrajiny.

Bohužel také nebyla v plné míře organizována osvěta, která by měla doprovázet otevření „archivů KGB“. Konkrétně jde o vytvoření osvětových programů pro badatele, novináře i všechny zájemce o ukrajinskou historii. Naše zkušenosti svědčí o nutnosti vysvětlování specifik archivních dokumentů komunistických bezpečnostních služeb. Badatelé si často neuvědomují nutnost kritického pohledu na informace, jež jsou v nich obsaženy. Samotné zpřístupnění archivů nestačí – důležité je vytvořit a zpřístupnit nástroje pro práci s nimi. Prakticky všechny tyto fondy byly vytvořeny různými orgány komunistické tajné policie (postupně od Čeky po KGB) především za účelem odsouzení, očernění a kompromitace

osob, o kterých pojednávají. Dle našich zkušeností obsahují „archivy KGB“ pravdu, polopravdy i naprosté lži. Ale veřejnost stále věří mýtu, že „KGB věděla o každém všechno“.

Jsou v současném Archivu SBU i nějaké neodtajněné materiály?

Bohužel ano. Asi jeden a půl tisíce archivních spisů je stále tajných. V důsledku politických změn v roce 2010 souvisejících s nástupem Viktora Janukovyče k moci se zejména v archivnictví fakticky odehrál návrat do sovětských a ruských časů. V té době proběhlo znovuutajení dříve odtajněných zhruba tří tisíc archivních spisů z doby SSSR. Paradoxní je, že velké množství těchto dokumentů bylo mezitím zveřejněno v knihách a online. V rámci mezinárodní spolupráce byly tyto materiály také částečně předány našim zahraničním partnerům. V roce 2014 začal archiv zmíněné spisy odtajňovat podruhé. Avšak nejdřív kvůli pandemii covidu a následně kvůli ruské invazi se tento proces pozastavil. V první řadě je to spojeno s organizačními zvláštnostmi a požadavky samotného procesu odtajnění. Odtajňování pokračuje, ale jde to pomalu.

Jakou roli v otevření archivů, digitalizaci a zachování památek obětí politických represí pro vás hraje spolupráce s českými partnery?

Nesmírně důležitou. Česká zkušenost nám byla příkladem, o nějž jsme se opírali, snažili jsme se ho „dohnat a předejnat“. Částečně se nám to povedlo (co se týká legislativy), ale stále je o co usilovat.

Spolupráce mezi Archivem SBU a Ústavem pro studium totalitních režimů začala v roce 2009. Od té doby jsme realizovali řadu společných projektů. Jde jak o výstavy, tak o digitalizaci nebo o přípravu společných publikací. Pro nás je důležité ukazovat, že dějiny našich zemí mají mnoho společného. Stojí za to zmínit společnou výstavu Za naši a vaši svobodu k událostem pražského jara,

která byla v roce 2018 prezentována v Kyjevě a Lvově. Zejména na základě dokumentů z našeho archivu byly představeny příběhy Ukrajinců, kteří protestovali proti sovětské okupaci Československa.

V online prostoru (art.cdvr.org.ua) si zase můžete prohlédnout společnou výstavu Potlačené umění o umělcích pod dohledem komunistických tajných služeb v Česku, Gruzii a na Ukrajině.

Dalším příkladem úspěšné spolupráce je digitalizace archivních spisů Čechů a československých občanů odsouzených v SSSR, který se realizuje v rámci projektu Čechoslováci v Gulagu, a Digitální archiv dokumentů NKVD/KGB k československé historii. Právě teď se chýlí ke konci práce na společné edici dokumentů sovětských bezpečnostních orgánů k osudům Čechů na Ukrajině v době Velkého teroru v letech 1937–1938. Jsem přesvědčen, že naše spolupráce s českými badateli bude pokračovat a ještě se prohloubí. A to i navzdory neokoloniální válce, kterou Rusko proti Ukrajině vede.

Český Archiv bezpečnostních složek hraje důležitou roli při vydávání lustračního osvědčení. Plní váš archiv podobnou funkci na Ukrajině?

Ano, ale ukrajinská lustrační procedura se od té české liší. U nás si každá instituce sbírá informace sama, shromažďuje je od různých orgánů a pak rozhoduje o použití ustanovení příslušného zákona. Archiv je jen jedním z úřadů, který odpovídá na dotazy a poskytuje údaje o dané osobě – buď o její službě v KGB, nebo o tom, jestli nepatřila k jejímu agenturnímu aparátu. Celkem jsme od počátku procesu lustrací v roce 2014 prověřili téměř dvě stě tisíc lidí.

Navzdory velkému množství zpracovaných lustračních dotazů je počet těch, kteří podléhají lustraci, nepatrný – je to necelé jedno procento prověřovaných. Důvodů existuje několik, ale klíčovou roli hraje čas. Od okamžiku vyhlášení nezávislosti

Stovky tisíc spisů rehabilitovaných osob obsahují příběhy jejich politického pronásledování a nespravedlivého odsouzení totalitním sovětským systémem (foto: HDA SBU)

poskytuje řadu podnětů pro pochopení situace v těchto autoritářských společnostech. Například režim samozvaného vládce Běloruska dodnes používá pro tajnou policii stejný název jako v dobách SSSR – KGB. Oba státy i nadále využívají a zdokonalují komunistické totalitní praktiky kontroly společnosti.

Náš výzkum archivních dokumentů KGB svědčí o tom, že ruské a běloruské speciální služby používají staré sovětské pracovní metody. Je to patrně zejména v ruských dezinformačních kampaních vytvářených přesně podle metod, které kdysi vypracovala KGB. Odpovídá jim jak obsah zpráv, tak narativy nebo schémata směřování tzv. fejků. Nové je přitom pouze využívání moderních nástrojů, jako jsou třeba sociální sítě. „Archivy KGB“ na Ukrajině jsou živým svědectvím neměnnosti ruské imperiální politiky.

Protizápadní rétorika, pokusy zamlžovat a skrývat pravdu, manipulace, využívání zahraničních agentů, lži o tom, co se skutečně děje na okupovaných územích – to vše plně reprodukuje obraz sovětské reality, který známe z našich vzpomínek a archivních dokumentů. Samostatným důležitým tématem je využití starých sovětských mýtů novým kremelským režimem k mobilizaci ruské společnosti, aby pokračovala v okupační válce proti Ukrajině.

Naštěstí naši západní sousedé velmi dobře chápou, co se ve skutečnosti odehrává. Za toto porozumění například polská a česká společnost zaplatily vysokou cenu jako důsledek přímé zkušenosti s tím, co Rusko a jeho „kultura“ skutečně představují. Samozřejmě existují výjimky, jako je třeba Maďarsko. Maďari by si ale měli vzpomenout na to, jak skončil jejich pokus o vymanění se z ruského vlivu,

Ukrajiny uplynulo více než třicet let. Na rozdíl od některých sousedních států se u nás během té doby vystříдалo několik generací společenských a politických elit. Proto od sebe současné úředníky a většinu bývalých sovětských kádřů nedělí jedna, ale spíše dvě generace. Existují samozřejmě „experti“, kteří se dokázali udržet na svých pozicích navzdory

všem politickým změnám, ale jsou to spíše výjimky potvrzující pravidlo.

Může být výzkum politických represí v SSSR přínosný pro chápání dnešních politických a sociálních procesů?

Bohužel může. Hovoříme-li o režimech v Bělorusku a Rusku, pak nám studium sovětské minulosti

tedy na brutální potlačení maďarského povstání v roce 1956.

Jak důležité jsou archivní materiály pro pochopení vývoje samostatné Ukrajiny?

Pokud mluvíme o vnitropolitické situaci, studium komunistických politických represí je pro pochopení transformačních procesů na současné Ukrajině nesmírně důležité. Pro mě byla významná skutečnost, že po revoluci důstojnosti začalo náš archiv kontaktovat množství mladých lidí, kteří hledali informace o svých perzekvovaných prarodičích a nejčastěji i o praprarodičích. Ukázalo se, že téměř až do roku 2014 starší lidé z důvodu jisté ostražitosti svým vnoučatům a pravnučkám o represích namířených proti svým příbuzným příliš nevyprávěli. Jejich strach z totalitního systému byl tak silný, že se obávali, že by tyto informace mohly zničit kariéru jejich potomků nebo vést k dalším postihům.

Podle mého názoru nelze správně analyzovat výchozí možnosti Ukrajiny na počátku 90. let bez zohlednění faktoru sovětského a postsovětského dědictví (Soviet legacy). Ničení nestátních a veřejných institucí komunisty po tři generace, represe vůči každému, kdo měl odvahu lišit se a myslet jinak, než nařídila komunistická strana, to všechno nemohlo nezanechat negativní stopu v celé společnosti. Hladomor v letech 1932–1933 byl obzvláště zničující. Prostřednictvím politického teroru a masového, uměle vyvolaného zabíjení hladem se Kremlu podařilo téměř úplně zničit tradice a zvyky ukrajinské společnosti.

Zároveň je důležité brát ohled na odpor proti komunistickému režimu, a to jak ozbrojený, tak nenásilný. Ten probíhal prakticky neustále. Bez uvědomění si tohoto faktu připadá obnova ukrajinské státnosti v roce 1991 řadě zahraničních pozorovatelů jako zázrak. Je to však výsledek mnohaletého boje proti okupaci. A zde je důležité si uvědomit, že navzdory milionům obětí to byl odpor úspěšný.

Navíc neznalost rozsahu i samotné existence tohoto antikoloniálního a antitotalitního boje vedla k podcenění ukrajinských obranných schopností v předvečer rozsáhlé invaze ozbrojených gangů kremelského režimu v únoru 2022.

Válka Ruska proti Ukrajině fakticky začala v roce 2014. Jaký je osud archivů na okupovaných územích?

Děkuji za tuto otázku – je velmi důležité mít na paměti, že válka opravdu začala už v roce 2014 okupací Krymu a ruskou invazí na jih Doněcké a Luhanské oblasti. V současnosti bohužel nemáme důvěryhodné informace o osudu archivů na územích okupovaných Moskvou. Setkali jsme se se zprávami, že byly částečně vyrabovány, tedy že z nich Rusové vyzvali nejceněnější dokumenty a fondy. Příkladem může být Státní archiv Chersonské oblasti. Doufáme však, že většina fondů státních archivů přece jen zůstala na svém místě a budou Ukrajině navraceny v průběhu naší ofenzivy.

Podařilo se z okupovaných území, tedy z Doněcka, Luhanska a Krymu, převést archiválie do jiných oblastí Ukrajiny?

Naneštěstí v předvečer ruské invaze v únoru 2014 nikdo nečekal, že by k něčemu takovému mohlo dojít. Proto nebyly provedeny žádné přípravy k převozu archiválií. Navíc se v souladu s postsovětskou tradicí během prezidentování Viktora Janukovyče věřilo, že východní hranice je bezpečná a nebezpečí může přijít jen ze západu. Z tohoto důvodu byly všechny vojenské jednotky soustředěny západním směrem a pro východ Ukrajiny neexistovaly žádné obranné plány. Když tedy na jaře 2014 začala první fáze invaze, nebylo možné nic evakuovat.

Později jsme získali svědectví ukrajinských vojáků propuštěných z ruského zajetí, že byli drženi v archivu SBU v Doněcku a spali tam v prázdných regálech. Další očití svědci vypověděli, že viděli

ruské ozbrojence, jak hrají s archivními spisy kopanou... Je možné, že k odvozu těchto archivů do Ruska byly použity tzv. humanitární konvoje, jimiž Rusové přiváželi zbraně a munici do Doněcka a Luhanska. Tyto a další fámy ale stále není možné nijak ověřit.

Zůstává však naděje, že se krymský archiv, obsazený bez vojenských akcí, zachoval kompletní. Současně v našem archivu platilo pravidlo, že do Kyjeva se soustřeďovaly nejceněnější spisy. Tak jsme zachránili řadu materiálů týkajících se represí v období Velkého teroru, krymsko-tatarského národnostního hnutí na začátku 20. století a některé další archiválie. Ovšem není jich tolik, kolik bychom si přáli.

Jaká opatření přijaly ukrajinské archivy po roce 2014?

Od roku 2014 náš archiv počítal s variantou, že Rusko může na Ukrajinu přímo zaútočit. Proto jsme vypracovali evakuační plány a připravili evakuační místa, abychom v případě potřeby přesunuli naše archivní fondy do bezpečí. Jak nakonec ukázala praxe, plán se ve větší míře podařilo realizovat, i když ne všude. Zároveň si uvědomujeme, že bez předchozí přípravy by byly naše ztráty na archiváliích podstatně větší.

Jak válka ovlivnila osudy vašich kolegů archivářů a historiků?

Hodně badatelů a historiků, kteří patřili k našim pravidelným návštěvníkům, vstoupilo do armády. Drtivá většina se jich dobrovolně přihlásila hned první den ruské invaze. Znají totiž lépe než kdokoli jiný možnou cenu porážky, protože přesně o tom vypovídají „archivy KGB“. Nepochybovali tedy o tom, co čeká Ukrajinu v případě vítězství Moskvy – represe, které komunistické Rusko proti Ukrajincům uplatnilo v minulosti, by se opakovaly.

Stejná situace panovala i mezi zaměstnanci státních archivů. Mnozí z nich vstoupili do armády jako dobrovolníci nebo byli mobilizováni. Personální situace tedy není nejlepší. Ale

V únoru 2022 ruská raketa v Černigově zasáhla a zničila budovu, v níž byl umístěn oblastní archiv SBU (foto: Olha Salo / archiv Národního muzea revoluce důstojnosti)

archiváři, kteří zůstali, tyto obtíže chápou a snaží se všechno zvládnout vlastními silami.

Jak celkově ovlivnila válka činnost archivů?

V první řadě musíme zmínit skutečnost, že ruské útoky poškodily jejich budovy. Některé, jako například Černigovský archiv, zasáhly rakety. Nejvíce byly postiženy archivy v blízkosti frontové linie. Vzhledem k tomu, že se Rusům nepodařilo obsadit Ukrajinu za tři dny, jak původně plánovali, snaží se nyní zničit maximum toho, na co dosáhnou. Archivy představují v této situaci stejný cíl jako civilní infrastruktura, nebo dokonce obytné budovy a stávají se terčem ruských útoků – příkladem je chersonský archiv, jemuž hrozilo zaplavení po zničení Kachovské přehrad.

S ohledem na skutečnost, že na území Ukrajiny prakticky neexistují žádná bezpečná místa, jsme

zintenzivnili digitalizaci archivních fondů. To je možné díky podpoře českých a německých kolegů. Ve výsledku jsme loni pořídili dvakrát více digitálních kopií než v roce 2021.

Digitalizace je nyní obzvláště důležitá také z toho důvodu, že naše badatelný jsou pro veřejnost uzavřeny. Proto každému, kdo nás požádá o informace, zasíláme digitální kopie dokumentů (samozřejmě, pokud jsou požadované informace k dispozici). Budovy Bezpečnostní služby Ukrajiny, v nichž se také nacházejí pobočky archivu, bohužel patří mezi hlavní cíle útoků raketami a íránskými drony, takže otevřít badatelný se zatím nechystáme. Současně badatelný ve státních archivech, kde je relativně bezpečněji, již svoji činnost obnovily.

Složitá zůstává finanční situace. Naprostá většina státních zdrojů jde na potřeby fronty, což je jasná a zřejmá priorita. Archivy se snaží přilákat finanční podporu mezinárodních

organizací a partnerských institucí ze zahraničí. Zde bych chtěl obzvláště poděkovat za pomoc mnoha institucím v České republice, a to jak jednotlivým archivům, tak archivnímu odboru ministerstva vnitra i samotnému ministerstvu, parlamentu a dalším institucím, které ukrajinským archivům soustavně pomáhají a mnohostranně je podporují.

ANNA CHLEBINA (1976) je redaktorka, novinářka, překladatelka a autorka publikací věnovaných ruské meziválečné

emigraci v Československu. Absolvovala Filologickou fakultu Ševčenkovy národní univerzity v Kyjevě, obor ukrajinský jazyk a literatura. Od roku 2000 žije v Česku. Pracuje ve Slovanské knihovně – Národní knihovně ČR a od roku 2019 se v Ústavu pro studium totalitních režimů podílí na projektu Čechoslováci v Gulagu.